

Vabamürlus Tallinnas valgustusajastul

Henning v. Wistinghausen. Freimaurer und Aufklärung im Russischen Reich. Die Revaler Logen 1773–1820. Mit einem biographischen Lexikon. Bd. 1–3. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2016, 1417 lk., 46 ill.

Jüri Kivimäe*

Baltisaksa ajalookirjutuse vanameistri Henning von Wistinghauseni kolmeköitelise suurteose asjatundlikuks arvustamiseks peaks vaeva nägema sama palju aastaid, kui autor selle teema uurimiseks ja kirjutamiseks kulutas. Järelikult on võimalik seda raamatut üksnes tutvustada ja osutada, mida seal leidub meie vanema kultuuriloo ja sotsiaalolude ning ennekoike Tallinna ajaloo tundmaõppimiseks.

Wistinghauseni huvist Tallinna vabamürlaste vastu andsid märku tema varasemad tööd Tallinna tolliafäärist 1817. aastal, vabamürlastest näitlejaist ja muusikuist, Kotzebue ajast Tallinnas jm.¹ Wistinghausen on Eestimaa aadli ja Tallinna saksa perekondade genealoogia võrratu tundja ning võiks arvata, et vaadeldav teos sündiski selle valdkonna empiirika ajal, kuid sellest poleks piisanud. Wistinghauseni suursaadikuaastad Eestis võimaldasid tal läbi töötada seni vähetuntud ja -kasutatud Tallinna vabamürlaste loožide

* Jüri Kivimäe (1947), Toronto Ülikooli emeritprofessor, jkivimae@chass.utoronto.ca

¹ Die Revaler Zollaffäre von 1817. Eine historisch-genealogische Miscelle. – Reval und die baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag, Marburg/Lahn 1980, lk. 375–413; Die Kotzebue-Zeit in Reval. Tallinn, 1995; (jältrükk teoses: O.-H. Elias (Hrsg.). Aufklärung in den baltischen Provinzen Rußlands. Ideologie und soziale Wirklichkeit, Köln – Weimar – Wien: Böhlau, 1996, lk. 255–304); Näitlejad ja muusikud Tallinna vabamürlasloožide liikmeina. – Akadeemia 1997, nr. 11, lk. 2303–2320 (jältrükk saksa keeles: Schauspieler und Musiker als Mitglieder der Revaler Freimaurerloge. – Die Geschichte des deutschsprachigen Theaters im Ausland: Von Afrika bis Wisconsin – Anfänge und Entwicklungen. Frankfurt/Main: Lang, 2000, lk. 39–53).

arhiivid, millega ta oli juba varem Tallinnas Eesti Ajaloomuuseumis tutvunud, ning jätkata vabamürlaste isikulooste andmete uurimist Tallinna Linnaarhiivis, Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu Baltika osakonnas ja Eesti Ajalooarhiivis Tartus.² Vabamürlus üleuroopalise nähtusena väljub lokaalajaloo piiridest, seepärast on uurimuses leidnud kasutamist andmed Venemaa, Taani, Rootsi, Läti, Saksamaa, Austria ja Šveitsi arhiividest ja raamatukogudest. Kogutud materjali rohkusest annab tunnistust teose erakordselt suur maht. Juba põgus pilk kolmele köitele loob eksimatu mulje selle teema uurimise ammendamisest ja saavutatud tulemuse fundamentaalsusest.

Wistinghausen ei piirdu lokaalajaloo prismaga, vaid pakub lugejale asjatundliku ja laiahaardelise ülevaate (lk. 19–86), kuidas vabamürlus Inglismaalt Saksamaale jõudis, sealte erinevaid teid pidi Hamburgi ja Berliini kaudu Peterburis võrsus, kuni sealsete sidemete vahendusel 1773. aastal Tallinnas Isise looži rajamiseni jõuti. 1777. aastal asutati Tallinnas teine vabamürlaste loož Vennaarm (*Zur Bruderliebe*), 1778. aastal kolmandana Kolm Võitlusvasarat (*Zu den 3 Streithammern*) ja 1787. aastal neljas loož Süütuse Lootus (*Die Hoffnung der Unschuld*). Autokraatliku surve tugevnedes Vene Keisririigis Katariina II valitsusajaga viimasel perioodil, 18. sajandi lõpul, lõpetasid Tallinna vabamürlaste loožid vormiliselt oma tegevuse. Keiser Aleksander I valitsusajal, 1810. aastal lubati Peterburi vabamürlaste loožidel uuesti tegutseda ning seejärel ärkasid Tallinnas ellu ka Isis ja Kolm Võitlusvasarat. Ent juba 1820. aastal keelas Läänemere provintside kindralkuberner markii Paulucci Tallinna loožide tegevuse. Kaks aastat hiljem keelas keiser Aleksander I kõigi salaseltside, sealhulgas ka vabamürlaste loožide tegevuse Venemaal.

Siintoodud Tallinna loožide lühifaktoloogia on Wistinghausen ülima detailsusega lahti kirjutanud, esitanud pikki väljavõtteid originaalallikatest (15 algallika publikatsioon on toodud lisadena), varustanud tähtsamad tegelased joonealustes viidetes lühibiograafiaga, lisanud teksti loožide liikmete ja ametnike nimekirjad, millega kogu uurimus omandab analüütilise käsitluse kõrval nimetatud teema unikaalse käsiraamatu iseloomu.

² Wistinghauseni teos on pühendatud arhivaaride Sirje Annisti (1936–2011) ja Tiitu Oja (1940–2014) ning varalahkunud kolleegi, 18. sajandi kultuuriloo ja sotsiaalajaloo väljapaistva uurija Indrek Jürjo (1956–2009) mälestusele.

Wistinghauseni teose kolmas köide ongi biograafiline leksikon, milles on eluloolised andmed üle 400 Tallinna vabamüürlaste loožide liikme kohta, hõlmates seega mõlemat tegevusperioodi. Loožide asutamise eelõhtul, 1773. aasta juunis oli Tallinna elanike arv vaid 5538, sajandi lõpul, 1795–1796. aastal, elas all-linnas ikkagi vaid 8193 inimest.³ Vaadates autori koostatud loožide liikmete nimekirju, võiks arvata, et 18. sajandi kõige aktiivsema tegevuse ajal oli Tallinnas ühel hetkel umbes sadakond organiseeritud vabamüürlast. Kui arvestada vabamüürlaste loožide avalikkuse eest varjatud iseloomu või pidada neid lausa salaseltsideks, siis võib hõlpsasti sattuda konspiratsiooniteooria meelevald ja järeldada, et Tallinn oligi vabamüürluse võimuses. Selline arusaam oleks eksitav, sest osa loožide liikmeid, nagu näiteks aadlimeestest mõisaomanikud või ka *Hofmeister*'id ehk koduõpetajad ning ka pastorid elasid maal, valdavalt siiski Eestimaa kubermangus. Peale nende oli loožidel terve rida auliikmeid, nagu näiteks diplomaat, krahv Vassili V. Mussin-Puškin-Bruce, Kieli Ülikooli filosoofiaprofessor ja rektor Karl Leonhard Reinhold, Peterburis kindralstaabi juures asuva Keiserliku Mehaanika Instituudi astronoomiaprofessor Kornelius von Reissig või ka Hollandis tegev pastor ja professor Jan Konijnburg, kes siinsete vabamüürlaste tegevusest osa ei võtnud ning vast isegi Tallinnas polnud viibinud.

Leksikonist ilmneb, et loožides oli arvukalt kaupmehi, riigi-, linna- ja maa-ametnikke, pastoreid, aga ka ohvitseri, arste, koduõpetajaid, näitlejaid, muusikuid, käsitöölisi jne. Paljud ametnikest olid aadlikest mõisaomanikud. Wistinghauseni kokkuvõtted loožide sotsiaalstruktuuride osas näitavad siiski omavahelisi erinevusi. Isise tegevuse esimese perioodi 20 aasta jooksul oli loožis 24 juristi, 14 teoloogi ja pedagoogi, 12 arsti ja apteekrit, 14 rüütelkondlikku maa-ametnikku, 10 kantselei-, riigi- või linnaametnikku, 7 ohvitseri ja 8 kaupmeest (lk. 369). Vabamüürlaste kirev kogupilt viitab seisuslike piiride nõrgenemisele või moodustas loožide liikmeskond oma suletud hierarhia ja rituaalidega nagu omamoodi „seisuse“, kus istusid kõrvuti kaupmees ja aadlik, pastor, näitleja ja raeteener. Kuid see pole vabamüürlaste eripära, sama nähtust kohtame hilise 18. sajandi linnaühiskonnas ka teistes seltsides ja klubides. Jürjo osutas õigustatult, et 18. sajandi teisel poolel „oli tekkinud sotsiaalne ruum, kus eri

seisuste esindajad said võrdsetel alustel kohtuda ja omavahel lävida“.⁴

Paljud Tallinna vabamüürlased olid ülikooliharidusega, seega nn. literaadid, kel teatud õigused ja privileegid, ehkki teadaolevalt polnud loožidesse vastuvõtmisel hariduslikku tsensust. Mõistagi oli vabamüürlaste rõhuv enamik sakslased, kohtab ka üksikuid venelasi ja prantslasi. Alamast seisusest eestlasi vabamüürlaste seas reeglina ei kohta. Viimasele väitele on siiski mõned märkimisväärsed erandid. Tuntud pastor ja keeleteadlane Otto Wilhelm Masing (1763–1832), kelle isa oli eestlane, võeti Isise liikmeks 1789. aastal.⁵ Sama loožide liikmeks võeti 1815 Hageri pastor David Friedrich Ignatius (1765–1834), kes oli eesti soost hernhuutliku kirjamehe ja Tartu eesti koguduse kõstri poeg.⁶ Ignatius oli Masingu ülikoolikaaslane ja lähedane sõber ning tegi kaastööd Marahva Näddala-Lehele. Kolme Võitlusvasara loožide võeti 1819 Carl Friedrich Karell (1791–1857), Haiba mõisa vabaks lastud eesti perest pärit muusik ja helilooja ning Vene keisrite ihuarsti Philipp Karelli vanem vend, kes 1820 siirdus Peterburi.⁷ Kui seada nende kõrvale veel 1816. aastal Isise liikmeks võetud Laiuse pastor, ajaloolane, pärisorjuse arvustaja ning keeleteadlane Heinrich von Jannau (1789–1869), siis hakkab neist seostest aimuma tollaste haritlaste suhtlusvõrgustik, nii tüüpiline valgustusajastule.

Tallinna loožide personaalia, mida Wistinghausen nii punktuaalselt on rekonstrueerinud, tõstab ühelt poolt esile suhtlusniidistiku Eesti- ja Liivimaa ulatuses, Tallinna, Tartu ja Riia vahel, nii nagu see sajandeid toimis, kuid teiselt poolt lülitab Balti provintsid suurde Kirde-Saksa kommunikatsioonisüsteemi, kus liikusid inimesed, uudised ja raamatud, nagu saksa kultuuriloolane Heinz Ischreyt seda rõhutas. Wistinghausen ise täiendab seda mõtet, kui nendib hämmeldunult, millise kiirusega levisid tollaseid posti- ja reisiolusid arvestades vabamüürlaste vahel uudised

⁴ I. Jürjo. Balti valgustusliikumine. – I. Jürjo. Ideed ja ühiskond. Balti provintside mõtte- ja kultuurilood 18.–19. sajandil. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2011, lk. 20.

⁵ L. Anvelt. O. W. Masing ja kaasaegsed. Lisandusi nende tundmiseks. Tallinn: Eesti Raamat, 1979, lk. 27–35.

⁶ L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885. Tallinn, 2007, lk. 133–134; vt. ka I. Piir. Edulugu XVIII sajandist: taluperest pastoriks. – Tuna 2016, 1, lk. 83–87.

⁷ M. Lipp. Karellide suguvõsa. Haridus- ja perekonnaloosid uurimused. Täiendanud ja redigeerinud A. Lüüs. Tartu: A. Annuk'i Kirjastus, 1932, lk. 17–19.

³ R. Pullat. Tallinlase asjademaailm valgustussajandil. Tallinn: Estopol, 2016, lk. 57 (tabel 5), 59.

kolmnurgas Berliin–Hamburg–Peterburi (lk. 76). Tõsi, Goethe ajastu üheks tunnuseks oli massiline kirjavahetuse levik (mõelgem üksnes loodusuurija Alexander von Humboldti enor-sele epistolaarsele pärandile). Kuid pidevalt liikusid ka inimesed, nagu Wistinghauseni koostatud biograafiad seda ilmekalt näitavad.

Olles nimetanud kaks olulist võtit Balti valgustuse mõistmiseks, ei tohi unustada kolmandat – need on trükitud raamatud. Ka Baltikumi haaras 18. sajandi teisel poolel nn. lugemisrevolutsioon, raamatute ulatuslik sissevedu Läänest (unustamata kohapeal kirjutatud ja kirjastatud trükiseid) oli seotud lugejate arvu kiire kasvuga, lugemisseltside, -klubide ja -ringide asutamise lainega.⁸ Sellises kultuurimiljöös saab näha ka Tallinna vabamüürlasi valgustusideede kandjate ja levitajatena. Loožides olevad väikesed raamatukogud olid küll üksnes vendade tarbeks ja sisaldasid enamasti vabamüürlikku kirjandust, mis on selliste kinniste seltside puhul mõistetav.

Järelikult pöördub Wistinghauseni uurimuse põhisõnum jälle tagasi üksikute vabamüürlaste tegevuse, mõjutuste ja otsustuste juurde. Loožide oluliseks tegevussuunaks avalikus elus oli heategevus ja vaeste toetamine. Nii näiteks asutati Kolme Võitlusvasara ja Isise juhtivate liikmete, iseäranis bürgermeister Karl Johann Salemanni initsiatiivil 1817. aastal Tallinnas dr. Martin Lutheri nimeline vaeslastemaja ja 1819. aastal Eestimaa Abistamisühing. Tallinna avalikku elu ja loože ühendavaks sillaks olid vabamüürlastest näitlejad ja muusikud. August von Kotzebue harrastusteatris Tallinnas (1784–1795) olid 34 näitlejast koguni 18 vabamüürlased. 1816. aastal taasavatud Kolme Võitlusvasara looži kuulusid neli tuntud maalikunstnikku – Johannes Hau, Gustav Hippus, Otto Friedrich Ignatius ja August Schuch (lk. 775). See fakt ja ilmselt mitmed sarnased sissevaated osutavad, et ühte looži kuulumine oli pigem vennaskondlik mood kui veendunud salaseltslik ühendus. Autor, kes lugejat pidevalt kostitab andmelaviiniga, pikib sinna vahele amüsanitseid tõsilugusid, nagu juudi kaupmehe Levin Mosese ristimine Nigulistes 1786 Friedrich Gottlieb Lew'iks (lk. 416–419) ja tema vastuvõtmine Süütuse Lootuse looži või ka kammerherra Magnus von Tiesenhauseni kaardimänguvõlgadest, nii et too 1791. aasta lõpuks oma Virumaa mõisad ja kogu varanduse oli maha mänginud.

Teose viimases peatükis esitab Wistinghauseni huvitava tõlgenduse, kuidas vabamüürlased osalesid aktiivselt Tartu ülikooli taasavamise (1802) ettevalmistamisel. Ülikooli avamise komisjoni liikmed Eestimaalt olid kõik Isise liikmed. Autor osutab siin ka Riia ja Tartu loožidele. Tartus oli 1779. aastal küll olemas loož Castor (hiljem *Zum Morgenstern*), ent Tartu kutsutud saksa professorite hulgas oli terve rida varasemaid vabamüürlasi (kirurgia professor Johann Christian Moier kuulus Tallinna Isise looži). Uut valgust talurahvaküsimuse ajalukku 19. sajandi algul heidab Wistinghauseni käsitus, kuidas vabamüürlased olid seotud nii 1802. aasta talurahva regulatiivi „Iggäuks ...“ kui ka Eestimaa 1816. aasta talurahvaseaduse ettevalmistamisega, mis vabastas talupojad pärisorjusest. Just viimases peatükis hargneb põnevust täis lugu Eestimaa rüütelkonna peamehe Jakob Georg von Bergi osat neis võitlustes (lk. 866–892). Niisama huvitavad on ka vabamüürlaste seisukohalt vaadeldud Eestimaa Piibliseltsi asutamine (1813) ja tegevus või 1817. aasta Tallinna tolliafääri taaskordne esitus.

Tallinna loožide sulgemine ei tähendanud sugugi vabamüürlaste loobumist seltskondlikust läbikäimisest. Wistinghausen kirjutab põgusalt järelmõjudest, kuidas mitmekülgse õpetlase Carl Julius Albert Pauckeri (1798–1856) eestvõttel loodi Tallinnas 1823. aastal *Fraternitas Revaliensis*, millise vennaskonna saavutuseks oli Eestimaa Üldise Avaliku Raamatukogu avamine Tallinnas 1825. aastal, seejärel (Eestimaa) Kodumaa Ajaloo Ühingu rajamine 1833. ja lõpuks Eestimaa Kirjanduse Ühingu asutamine 1842. aastal. Nii oli Tallinna vabamüürlaste loožide järelkajal oluline panus õpetatud seltside traditsiooni loomisel Eestis.

Wistinghauseni suurteosele on raske anda lühidat hinnangut. Kindlasti oleks olnud võimalik valida ratsionaalsem, lugejasõbralikum ja lühem tekstivariant, mis oleks hõlbustanud monograafia kasutamist. Samas on autori valitud akriibia meetod andnud õpetatud maailmale fundamentaalse, käsiraamatu iseloomuga uurimuse ja leksikoni, mis rikastab olulisel määral Läänemere-ruumi sotsiaal- ja kultuuriloo tundmist hilisel 18. ning varasel 19. sajandil. Lugejad, kel puudub *Germanica non leguntur* harjumus ning kel aega ja kannatust, saavad sügava elamuse, avastades selles raamatus ammu unustatud ajalugu ja inimesi.

⁸ I. Jürjo. Balti valgustusliikumine. – I. Jürjo. Ideed ja ühiskond. Koost. I. Põltsam-Jürjo ja T. Tannberg. Tartu: Kirjastus Eesti Ajaloohiiv, 2011, lk. 20.